

Spis treści

Podziękowania	7
Wstęp	9
CZĘŚĆ I. O RÓWNOŚCI KOBIET	
Wprowadzenie	19
1. Trzy traktaty prefeministyczne	22
2. O równości obydwu płci	34
3. O edukacji kobiet	60
4. O rzekomej wyższości mężczyzn nad kobietami	84
CZĘŚĆ II. PROBLEMY JĘZYKOWE	
Wprowadzenie	109
1. Pierwsze zainteresowania językowe Poulaina	113
2. Historia języka francuskiego w Genewie i okolicach	127
3. Rosnący prestiż języka francuskiego i narodziny współczesnej francuszczyzny....	135
4. <i>Essai des remarques</i> Poulaina	151
CZĘŚĆ III. WIARA I RACJONALIZM	
Wprowadzenie	177
1. Protestancka Genewa	179
2. Życie Poulaina w Genewie	191
3. Główne tezy <i>La Doctrine des protestants</i>	208
4. Krytyka dogmatu eucharystii	237
Zakończenie	262
Bibliografia	265
Spis ilustracji	280
Résumé. <i>François Poulain de la Barre (1647–1723) face aux débats de son époque</i>	281
Summary. <i>François Poulain de la Barre (1647–1723) attitude to the issues of his times</i>	288
Indeks osobowy	295

Wstęp

François Poulain de la Barre jest autorem sześciu prac. Pierwsza *Les Rapports de la langue latine à la françoise pour traduire élégamment et sans peine. Avec un Recueil Etymologique et Methodique de cinq mille mots François tirez immédiatement du Latin* została wydana anonimowo w 1672 r. Kolejne trzy dotyczą tematyki kobiecej, a ściślej równości płci. *De l'égalité des deux sexes. Discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugés* wyszło rok później w 1673 r. Traktat o edukacji dziewcząt *De l'éducation des dames pour la conduite de l'esprit, dans les sciences et dans les mœurs* pojawił się w 1674 r. Natomiast edycja ostatniej pracy prefeministycznej *De l'excellence des hommes, contre l'égalité des sexes, avec une dissertation qui sert de réponse aux objections tirées de l'écriture sainte contre le sentiment de l'égalité* przypada na rok 1675. Dwa ostatnie pisma Poulain napisał już w Genewie. Jest to *Essai des remarques particulières sur la langue françoise pour la ville de Genève* z 1691 r. oraz polemika religijna *La Doctrine des Protestants sur la liberté de lire l'Écriture Sainte, le Service Divin en langue entendue, l'Innovation des Saints, le Sacrement de l'Eucharistie. Justifiée par le MISSEL ROMAIN et par des Réflexions sur chaque Point. Avec un Commentaire philosophique sur ces Paroles de JESUS-CHRIST, Ceci est mon Corps ; Ceci est mon sang, Matth. Chap. XXVI, v. 26* wydana tuż przed śmiercią autora w 1720 roku.

Pierwszy raz zetknęłam się z postacią Poulaina de la Barre podczas studiów odbywanych w ramach wymiany Sokrates-Erazmus w roku akademickim 2000/2001. Uczęszczałam wtedy na zajęcia prof. Marcela Dorigny'ego na Uniwersytecie Paris 8, które poświęcone były załączkom praw wyborczych czasów Rewolucji francuskiej. Czytając książki poświęcone tej tematyce, natknęłam się na wzmiankę o siedemnastowiecznym filozofie francuskim, który na sto lat przed Rewolucją głosił ideę równości¹. Po powrocie do kraju z radością stwierdziłam, że w bibliotece Centre de Civilisation Française jest do dyspozycji pozycja François Poulain de la Barre, *De l'égalité des deux sexes, Corpus des œuvres de philosophie en langue française*, Fayard, 1984. Jest to wydanie dzieła filozofa, które jest reedycją tekstu z 1673 r. z zachowaniem języka i ortografii z tamtej epoki. W wydaniu tym nie ma wstępu, przypisów, żadnych informacji, które dla czytelnika nieznanego autora są zazwyczaj kluczowe. Niemniej jednak wydanie to przez długie lata było, i niewątpliwie nadal stanowi, podstawowe

¹ P. Rosanvallon, *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universelle en France*, Gallimard, 1992.

źródło, do którego sięgają badacze. Szczęśliwie od roku 2011 mamy do dyspozycji trzy dzieła filozofa *De l'égalité des deux sexes*, *De l'éducation des dames* oraz *De l'excellence des hommes* zebrane w jednym tomie². Marie-Frédérique Pellegrin opracowała bardzo wyczerpujący wstęp oraz przypisy, zachowując jednocześnie siedemnastowieczną ortografię. Jest to pozycja bardzo wygodna, ponieważ wszystkie trzy teksty prefeministyczne znajdują się w jednym, podręcznym woluminie. Właśnie to wydanie z 2011 r. stanowi podstawowy korpus dla niniejszej rozprawy. Pierwsza anonimowa pozycja *Les Rapports de la langue latine à la française pour traduire élégamment et sans peine. Avec un Recueil Etymologique et Methodique de cinq mille mots François tirez immédiatement du Latin* jest dostępna w wydaniu z 1672 r. znajduje się w zaledwie kilku bibliotekach francuskich: Bibliothèque Nationale de Paris, Bibliothèque d'Amiens oraz Bibliothèque de Tours. Podobnie jak pozostałe pozycje napisane w Genewie nigdy nie została wznowiona. Natomiast dwa ostatnie dzieła *Essai des remarques particulières sur la langue française pour la ville de Genève* oraz *La Doctrine des protestants* znajdują się jedynie na terytorium Szwajcarii³.

Szukając podstawowych informacji na temat biografii oraz innych dzieł Poulaina natknęłam się na kilka artykułów. Najstarszy z 1902 r. napisany został przez H. Piérona, kolejne dwa H. Grappina pochodzą z lat 1913 i 1914. Przybliżają one sylwetkę siedemnastowiecznego uczonego⁴. Przygotowując rozprawę doktorską poświęconą studiom porównawczym na temat sytuacji kobiet we Francji i w Polsce w XVII wieku, jeden rozdział poświęciłam Poulainowi⁵. Podstawowymi opracowaniami były m.in. praca doktorska Bernada Magné'go *Le féminisme de Poullain de la Barre, origine et signification*, Université de Toulouse, 1964, Marie Louise Stock, *Poullain de la Barre: a seventeenth-century feminist*, New York, Columbia University, 1961 oraz monografia Madeleine Alcover, *Poullain de la Barre, une aventure philosophique*, „Papers on French Seventeenth Century Literature/Biblio” 17, 1981⁶. Moim pierwotnym zamiarem było przygotowanie rozprawy doktorskiej poświęconej Poulainowi, ostatecznie jednak dopiero praca nad rozprawą habilitacyjną pozwoliła mi na zrealizowanie celu, który postawiłam

² F. Poulain de la Barre, *De l'égalité des deux sexes, De l'éducation des dames, De l'excellence des hommes*, édition, présentation et notes par Marie-Frédérique Pellegrin, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 2011, Bibliothèque des Textes Philosophiques, Textes Cartésiens.

³ Szczegółowe informacje dotyczące tych wydań znajdują się w rozdziałach poświęconych językowi oraz doktrynie protestantów.

⁴ H. Piéron, «De l'influence sociale des principes cartésiens. Un précurseur inconnu du féminisme et de la Révolution: Poullain de la Barre», *Revue de synthèse historique*, 2e semestre, 1902, s. 153–185, 270–282 oraz H. Grappin, «Note sur un féministe oublié: le cartésien Poullain de la Barre», *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 1913, s. 852–867 oraz «A propos du féministe Poullain de la Barre», *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 1914, s. 387–389.

⁵ M. Malinowska, *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*, Warszawa, WUW, 2008, s. 167–183.

⁶ Pełna lista książek oraz artykułów poświęconych Poulainowi de la Barre zamieszczona jest na końcu bibliografii.

sobie, kończąc studia w Instytucie Romanistyki UW w 2002 r. W międzyczasie wyszła angielskojęzyczna monografia Siepa Stuurmana, *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2004 oraz hispanojęzyczna pozycja przygotowana przez meksykańską badaczkę Celię Amoros, *Obras feministas de François Poullain de la Barre (1647–1723)*. Edición crítica de Daniel Cazés Menache con la colaboración de Haydeé García Bravo. Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades. UNAM. México, 2007.

Można by zadać podobne pytanie, jakie postawiła sobie na początku lat 60 ubiegłego stulecia Marie Louise Stock, przygotowując swoją rozprawę: „Jakiemu celowi mogą służyć kolejne studia poświęcone Poulainowi de la Barre?”⁷. Otóż podstawowa różnica między niniejszą pracą a wcześniejszymi monografiami polega na tym, że jest to pierwsze opracowanie biorące pod uwagę wszystkie sześć dzieł. Moi poprzednicy i poprzedniczki skupili się na traktatach prefeministycznych Poulaina, dlatego znajdujemy tam jedynie bardzo pogłębione analizy trzech traktatów z 1673, 1674 oraz 1675 r. Są to opracowania bardzo ważne i niezastąpione w pracy nad poglądami uczonego ale biorące pod uwagę tylko jeden aspekt jego zainteresowań dotyczący równości płci. Jedynie Siep Stuurman podjął próbę przybliżenia ostatniego dzieła Poulaina *La Doctrine des protestants*. Wpisuje się ona jedynie w biograficzne informacje dotyczące genezy okresu⁸. Krótka analiza dokonana przez Stuurmana nie stanowi pogłębionego studium. Wydaje się więc, że niniejsza rozprawa habilitacyjna wypełnia brakującą lukę. Ponadto nie istnieje żadne opracowanie *Les Rapports de la langue latine à la française pour traduire élégamment et sans peine. Avec un Recueil Etymologique et Methodique de cinq mille mots Français tirez immédiatement du Latin*. Co się zaś tyczy drugiego traktatu językowego *Essai des remarques particulières sur la langue française pour la ville de Genève* jedynie Clara Natsch przygotowała omówienie haseł z genezy wydania *Essai des remarques*⁹.

Poulain de la Barre jest dzisiaj postacią znaną, choć trudno znaleźć jego nazwisko w największych opracowaniach dotyczących literatury oraz kultury XVII wieku, co dla niektórych jest sygnałem, że nie był on postacią na tyle ważną, by o niej wspominać¹⁰. Mamy nadzieję, że to się zmieni, tym bardziej, że jego dzieła znali jemu współcześni, a niektórzy autorzy XVII i XVIII wieku powoływali się nawet na jego teksty

⁷ M. L. Stock, *Poullain de la Barre: a seventeenth-century feminist*, New York, Columbia University, 1961, s. ix. Jeżeli nie jest zaznaczone inaczej, tłumaczenia dokonane są przez autorkę rozprawy.

⁸ S. Stuurman, *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2004, s. 263–270.

⁹ C. Natsch, *Poulain de la Barre's Bemerkungen zun genfer-Französisch*, mps pracy Uniwersytetu w Zurichu, Chur, Buchdruckerei Bündler Tagblatt, 1927.

¹⁰ Wystarczy podać najbardziej znane opracowania z zakresu literatury francuskiej XVII wieku: należące do klasyki pięciotomowe dzieło Antoine Adame *Histoire de la littérature française au XVIIe siècle*, t. 1–5, Paris 1962 czy też podręcznik dla studentów R. Zubert, E. Bury, D. Lopez, L. Picciola, *Littérature française du XVIIe siècle*, Paris, PUF, 1992.

o równości płci. Potem nazwisko Poulaina popadło w zapomnienie aż do czasu ukazania się wspomnianych artykułów z początku XX wieku. Dopiero od wydania przez Simone de Beauvoir *Le deuxième sexe* w 1949 r., zainteresowanie Poulainem jako „siedemnastowiecznym feministą” stopniowo wzrastało¹¹. Obecnie mamy do dyspozycji kilka angielskich przekładów głównie traktatów prefeministycznych, włoską, hiszpańską oraz niemiecką wersję *De l'égalité des deux sexes*¹².

Podstawowym źródłem biograficznej wiedzy o Poulainie jest *Dictionnaire historique et critique* (1685) Pierre'a Bayle'a, *Grand Dictionnaire historique* Louis'a Morériego oraz dziewiętnastowieczna praca bibliograficzna obejmująca życie francuskich hugenotów *La France protestante* opracowana przez Émile'a i Eugène'a Haagów¹³. Innym ważnym źródłem są wszelkiego rodzaju dokumenty pochodzące z francuskich oraz genewskich archiwów oraz korespondencja genewskiego teologa Jean-Alphonse'a Turretiniego, która do tej pory nie była wzięta pod uwagę przez żadnego z badaczy zajmujących się Poulainem. Inwentarz listów zebranych w pięciu tomach przygotowała Maria Cristina Pitassi¹⁴, dzięki czemu można dotrzeć do interesujących nas oryginałów listów odnoszących się bezpośrednio do Poulaina. Są one dostępne w Bibliotece Uniwersytetu Genewskiego oraz w Archiwach rodziny Turretinich w Genewie.

Celem niniejszej pracy nie jest odtworzenie przebiegu życia Poulaina, ale przedstawienie wszystkich sześciu dzieł, zwłaszcza analizy pism, które wcześniej nie zostały zbadane. Przegląd tematyki jego prac pokazuje, że Poulain był uczonym, którego interesowało wiele zagadnień poruszanych przez jemu współczesnych. Możemy wymienić kilka tematów zaliczanych do problemów społecznych, które chętnie były dyskutowane przez uczonych XVII i XVIII wieku. Pierwszy stanowią zagadnienia językowe. Był to czas, w którym język francuski jeszcze kształtował się, uczeni szukali ostatecznych norm, chociaż język łaciński pozostawał nadal domeną świata nauki. Tak więc prace Poulaina dotyczące języka pokazują nam nie tylko poglądy samego autora, ale także stan ówczesnej wiedzy lingwistycznej (w tym etymologicznej) oraz normy, które przyjęła francuszczyzna, po tym jak Claude Favre de Vaugelas ogłosił w 1647 r. *Remarques sur la langue française*.

Drugi temat dotyczy pozycji kobiety w społeczeństwie patriarchalnym. Prowadzony od czasów średniowiecznych spór o kobietę wpisuje się dzisiaj w studia nad

¹¹ Dostępny jest polski przekład S. de Beauvoir, *Druga płeć*, tłum. G. Mycielska, M. Leńniewska, Warszawa 2003.

¹² Wszystkie informacje dotyczące tych wydań podane są na początku bibliografii.

¹³ P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, 1685, 16 vols. (Genève: Slatkine Reprints 1969) hasło: Marinella Lucrece, L. Moréri, *Grand Dictionnaire historique*, Basle 1740–1745, 6 vols., hasło: Barre (François Poulain de la), É. et E. Haag, *La France protestante*, Paris, Genève, J. Cherbuliez, 1846–1859, 10 vols., hasło: Poulain.

¹⁴ M.C. Pitassi, et al., *Inventaire critique de la correspondance de Jean-Alphonse Turretini*, avec la collab. de Laurence Vial-Bergon, Pierre-Olivier Léchet et Eric-Olivier Lochard, Paris, Champion, Genève: diff. Slatkine, 2009 Collection Vie des Huguenots 51.

historią kobiety, czy też nad tzw. płcią kulturową, czyli historią relacji płci (*gender studies*). Poulain de la Barre jest uczonym, który znalazł się, dzięki swoim traktatom prefemistycznym, w kręgu zainteresowań badaczy oraz badaczek zajmujących się nie tyle francuskim wiekiem XVII, ile właśnie historią kobiety. Może dlatego jego nazwisko oraz teksty kojarzone są przede wszystkim z feminizmem. W pewnym momencie życia Poulain zainteresował się sytuacją kobiet, co było związane z odkryciem filozofii Kartezjusza. Z problematyki dotyczącej równości płci, o której autor wiele pisał, wypływają kolejne zagadnienia, które Poulain poruszył, a które wzbudzały zainteresowania uczonych tamtej epoki. Wśród nich wymienić należy pochodzenie nierówności na świecie, racjonalizm intelektualny, sposób interpretowania Pisma Świętego, zdolności poznawcze kobiet, kobieca elokwencja, edukacja oraz teoria temperamentów. Jest jeszcze jedno zagadnienie warte podkreślenia, będące swoistą wypadkową samej idei równości płci, chociaż nie wpisywało się ono w ogólną polemikę XVII czy XVIII wieku. Jest to kwestia ordynacji kobiet. Chociaż problematyka ta nie została szczególnie rozwinięta przez Poulaina, pokazuje jednak, iż był to uczyony o bardzo szerokich horyzontach, potrafiący wyobrazić sobie to, co często dzisiaj jest jeszcze niewyobrażalne. W niniejszej pracy nie podejmujemy wszystkich wątków, tym bardziej że w ostatnim czasie pojawiło się kilka pozycji, w których autorzy zwrócili szczególną uwagę na niektóre kwestie, jak filozofia kartezjańska w ujęciu Poulaina, pochodzenie nierówności, poglądy polityczne autora w zestawieniu z innymi uczonymi XVII wieku¹⁵.

Trzecie zagadnienie dotyczy polemiki między Kościołem katolickim a Kościołami reformowanymi. Spór wokół prawdziwości doktryn, krytycyzmu biblijnego na dobre rozgorzał w XVI wieku. Poulain nawiązuje do tego sporu, wydając swoje ostatnie dzieło w 1720 r. Z tej polemiki prowadzonej przez uczonego wyłaniają się kolejne tematy, drogie ówczesnym teologom, biblistom, czy też uczonym pasjonującym się tymi zagadnieniami. Są to zwłaszcza doktryna transsubstancjacji, racjonalizm religijny, historyczna oraz językowa krytyka tekstów biblijnych. Ostatni temat pojawił się już w *De l'excellence des hommes* z 1675 r.

¹⁵ Wśród coraz większej liczby pojawiających się prac, warto zaznaczyć zwłaszcza: M. Alcover, *Poulain de la Barre, une aventure philosophique*, „Papers on French Seventeenth Century Literature/Biblio” 17, 1981, V. Boslay, «A Voice for Women: Poullain de la Barre and Philosophical Dialogue *au féminin*», *La femme au XVIIe siècle*, actes du colloque de Vancouver, éd. par Richard G. Hodgson, Tübingen, Narr, 2002, (*Biblio* 17, 138), 2002, p. 125–136, M. Corrias Corona, *Alle Origini del femminismo moderno. Il pensiero politico di Poullain de la Barre*, Milano, F. Angeli, cop., «La società moderna e contemporanea. Analisi e contributi 50», 1996, Ch. Fauré, «Poullain de la Barre, sociologue et libre penseur», *Corpus* n° 1, 1985, p. 43–51, M. Hauser, *Gesellschaftsbild und Frauenrolle in der Aufklärung: zur Herausbildung des egalitären und komplementären Geschlechterrollenkonzeptes bei Poullain de la Barre und Rousseau*, Wien, Passagen Verl., 1992 Collection Passagen Philosophie, E. Hine McNiven, “The Woman Question in early Eighteenth-Century French Literature: The Influence of François Poulain de la Barre”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 116, 1973, s. 65–79, S. Stuurman, *François Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality*, op. cit.

Tematyka zagadnień społecznych podjęta przez uczonego wskazuje jednoznacznie na osobę, którą interesowały problemy roztrząsane przez współczesnych mu uczonych. Jego pisma wpisują się w nurt zagadnień, które dyskutowane były, można by rzec powszechnie. Dlatego też możemy go zaliczyć do obywateli *La Republique des Lettres*. Wspomnił o nim Bayle, autorzy słownika Morériego, obszernie streszczenie *La Doctrine des protestants* przedstawił Jean Le Clerc. Nie wiemy niestety, czy Samuel Chappuzeau poświęcił mu uwagę, ponieważ jego *Nouveau Dictionnaire historique, géographique, chronologique & philologique*, nad którym prace rozpoczął ok. roku 1683, nie przetrwał do naszych czasów. Jak wielu innych uczonych korespondował z licznymi osobami mogącymi dostarczyć mu niezbędnych informacji na różne tematy. Jest wielce prawdopodobne, choć to tylko przypuszczenie, że postać Poulaina była mu znana. W latach 1691–1700 Chappuzeau korespondował z Gotfriedem Leibnizem. Ten ostatni spędził cztery lata w Paryżu (1672–1676), interesując się bardzo kwestiami językowymi oraz wszelkiego rodzaju słownikami. Śledził uważnie prace leksyko-graficzne związane z ich powstawaniem. Po publikacji słownika Akademii Francuskiej skrytykował pozycję zajętą przez francuskich uczonych, ponieważ uważał, iż język narodowy, w tym wypadku chodziło o francuszczyznę, nie powinien być odzwierciedleniem nawyków językowych jednej tylko warstwy społecznej. Leibniz był inicjatorem dykjonarza, rodzaju encyklopedii w języku niemieckim. Czy znał *Les Rapports de la langue latine à la française* oraz *Essai des remarques* napisane przez Poulaina? Tego się już nie dowiemy. Ale na pewno wydanie *Essai des remarques* odbiło się szerokim echem wśród genewskiego establishmentu, dlatego Chappuzeau, który w latach 90. przebywał w okolicach Hanoweru na protestanckim dworze księcia Jerzego-Wilhelma Brunswick-Lüneburga, musiał słyszeć o tej pozycji dzięki współpracy z genewskim uczonym i teologiem Louisem Tronchinem. Gdyby dykjonarz Chappuzeau ukazał się drukiem, mógłby rzucić światło na wiele kwestii interesujących dzisiejszych badaczy.

Starając się usystematyzować problematykę podjętą przez Poulaina, rozprawę tę podzielono na trzy części, biorąc pod uwagę nie tyle kolejność wydawanych dzieł, ile zagadnienia, które autor poruszył. Oczywiście niektóre idee przewijają się przez większość jego prac. Jednakże celem naszym nie było rozczłonkowanie tematów i wyszukiwanie ich we wszystkich pismach, lecz przegląd podstawowych problemów społecznych zasygnalizowanych już we wstępie.

Pierwsza część *O równości płci* odnosi się do ważnego i często dyskutowanego zagadnienia społecznego XVII wieku, czyli miejsca jakie powinna zajmować kobieta w społeczeństwie patriarchalnym. Przeanalizowane tu zostały trzy traktaty prefeministyczne Poulaina de la Barre. Staraliśmy się zwrócić szczególną uwagę na odbiór dzieł Poulaina, który nigdy wcześniej nie został przedstawiony w polskiej literaturze. Na szczególne podkreślenia zasługuje lektura owych tekstów w środowisku dworskim Jana Sobieskiego. Ponadto staraliśmy się szerzej rozwinąć problematykę ordynacji kobiet zaproponowaną przez uczonego już w XVII wieku.

Druga część rozprawy zatytułowana *Problemy językowe* porusza kwestie dotyczące ewolucji francuszczyzny w XVII wieku. Trzy kolejne rozdziały opowiadają pasjonującą historię języka francuskiego przez pryzmat dwóch dzieł Poulaina de la Barre, który najpierw w młodszych latach próbował stworzyć nowoczesny i przejrzysty podręcznik ułatwiający tłumaczenie oraz słownik etymologiczny różniący się układem oraz koncepcją naukową od ówczesnie pojawiających się pozycji na rynku wydawniczym. Ostatnie dzieło traktujące o języku powstało w Genewie. Pisząc *Essai des remarques* Poulain okazał się naśladowcą Vaugelasa, nie dostrzegającym specyfiki lingwistycznej swojej nowej ojczyzny.

Trzecia część niniejszej rozprawy jest pierwszą, bardzo pogłębioną analizą ostatniego dzieła Poulaina. *La Doctrine des protestants* jest niewątpliwie osamotnionym tekstem polemicznym traktującym o doktrynie o transsubstancjacji, ponieważ na początku XVIII wieku problem ten był już rzadko poruszany, a teologia ewangelicka ostatecznie odzegnała się od teorii katolickiego przeistoczenia już w XVI wieku. Praca Poulaina nie stanowi więc ważnego głosu w kontrowersji, którą środowiska protestanckie zarzuciły na rzecz nowych problemów związanych z racjonalizmem oraz rodzącym się deizmem promieniującym głównie z Anglii i Niderlandów. *La Doctrine des protestants* stanowi swoisty zbiór doświadczeń – młodego człowieka wyznającego filozofię Kartezjusza, księdza katolickiego i wreszcie dojrzałego mężczyzny, który po dokonaniu aktu apostazji próbuje wykazać wyższość religii kalwińskiej nad katolicką. W tej części rozprawy znalazła się także prezentacja Kościoła genewskiego, która pozwala zrozumieć, jakie miejsce Poulain zajmował w tamtejszym społeczeństwie.

Niniejsza książka nie jest skierowana ani do zawodowych językoznawców, ani teologów. Nie mając przygotowania z tych dwóch dziedzin, nie rościmy sobie prawa wygłaszania ostatecznych sądów na temat dzieł Poulaina, które powinny się doczekać osobnych opracowań przez specjalistów w tych dwóch dziedzinach. Wydaje się jednak, że praca nad rozprawą habilitacyjną poświęconą temu ciągle pomijanemu autorowi przez badaczy różnych dyscyplin naukowych, była okazją do tego, by przybliżyć, nawet w okrojonym zakresie, prace Poulaina z zakresu języka oraz doktryn kalwinów. Jednocześnie autorka nie próbuje dokonywać ocen światopoglądowych z zakresu badań dotyczących eucharystii. Zwłaszcza trzecia część jest jedynie próbą współczesnej interpretacji *La Doctrine des protestants* oraz zestawienia wiedzy z zakresu badań dotyczących teologii katolickiej i protestanckiej.

Pisząc dzisiaj o Poulainie należy wspomnieć o pierwszym międzynarodowym kongresie, który odbył się 11 i 12 października 2012 r. na Uniwersytecie Lyon 3. Zorganizowana przez M.-F. Pellegrin interdyscyplinarna sesja naukowa *François Poulain de la Barre (1647–1723): égalité, radicalité, modernité* była okazją do spotkania specjalistów różnych dziedzin z całej Europy. Mamy nadzieję, że przewidywana publikacja z tego dwudniowego sympozjum przyczyni się do propagowania badań poświęconych Poulainowi oraz włączeniu dzieł uczonego do klasyki literatury XVII wieku.